

ДОЗВІЛЛЯ МЕШКАНЦІВ ПОВІТОВОГО МІСТА ПАВЛОГРАДА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена процесам формування соціокультурних закладів та способів проведення дозвілля мешканців повітового міста Павлограда на початку ХХ століття.

Ключові слова: дозвілля, повітове місто, модернізація.

Статья посвящена процессам формирования социокультурных заведений и способам проведения досуга жителями уездного города Павлограда в начале ХХ века.

Ключевые слова: досуг, уездный город, модернизация.

The article considers the formation of social and cultural institutions and Pavlograd inhabitants' leisure in the XX century beginning.

Key words: leisure, district town, modernization.

Місто можна розглядати як особливу соціально-територіальну форму організації суспільного виробництва, де здійснюється не лише виробництво речей, але й «творення» самих людей, городян, їх образу життя. Якість формування городянина в багатьох, якщо не в усіх, аспектах залежить від стану соціально-культурного середовища. Соціально-культурне середовище визначається як побутовими, так і соціокультурними факторами. До перших належать: наявність житла і його якість, наявність комунальних послуг, міського транспорту і зв'язку, систем торгівлі, суспільного харчування і побутового обслуговування, а також органів охорони здоров'я і санітарно-гігієнічної системи. До другої – освіта, наука, суспільні та благодійні організації, преса. Однією з найважливіших складових міського соціокультурного середовища модерного типу є бібліотеки, мистецькі (театри, художні галереї і виставкові зали) та розважальні (кінематограф, цирк, зоопарк) заклади, типографії і видавництва. Саме способи проведення дозвілля мешканцями населеного пункту та наявність необхідних для сучасного дозвілля закладів часто є ознакою того, що перед нами саме місто, місто модерного типу, в якому живуть городяни. Тому метою статті є розгляд дозвілля мешканців повітового міста Павлограда в контексті урбанізаційних та модернізаційних процесів, що відбувалися в містах Південної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Об'єктом статті є модернізаційні процеси на території Південної України, а предметом – формування способів та закладів дозвілля в одному з південноукраїнських повітових міст – Павлограді початку ХХ століття.

Вперше увага вітчизняних дослідників до особливостей міського життя саме у обраному аспекті була звернута у 20-і рр. ХХ ст. Тоді склалася оригінальна наукова школа історичного містознавства, яка розглядала міські поселення не тільки і не стільки як центри економічного і політичного життя, а,

насамперед, як особливий культурний феномен. Найбільш значними представниками цього напрямку були І.М. Гревс [2] та Н.П. Анциферов [3]. Саме вони поставили питання про роль міста як центру генерації культурних цінностей, синтезу новацій і традицій в культурі, про вивчення міської культури як соціально-культурного феномену.

Проте, в радянські часи цей підхід опинився, фактично, на узбіччі містознавчих досліджень, хоча в роботах західних урбаністів, насамперед, Макса Вебера, Фернана Броделя, Патріка Геддеса, Льюїса Мамфорда, Луїса Вірта, цій темі приділялася велика увага. Лише в 1990-ті роки розпочався новий етап в розвитку вітчизняного містознавства, пов'язаний з урахуванням розробок світової урбаністики. Серед найбільш серйозних напрацювань цього періоду відзначимо монографію Л.Б. Когана [22] та збірник «Город как социокультурное явление исторического процесса» [12]. В них зміщено центр уваги на проблему – «городянин в його повсякденному житті». У 1998 р. з'явилася стаття В.М. Бухараєва «Провинциальный обыватель в конце XIX – начале XX вв.: между старым и новым» [6], яка знаходиться в руслі нової дослідницької тенденції – вивчення провінції і, зокрема, провінційного міста. В цьому ж дослідницькому контексті знаходяться роботи І.Л. Беленького [4], О.В. Бердової [5], В.Н. Козлякова і О.О. Севастьянної [21]. Певним підсумком вивчення проблем сучасного містознавства стали відповідні розділи в двотомнику Б.М. Миронова [27]. Значне місце в галузі теоретичного осягнення проблем урбаністики займає творча спадщина В.Л. Глазичева [11].

Увагу сучасних українських дослідників все частіше привертають загальнотеоретичні основи вивчення історії міст, опозицій село-місто, столиця-провінція, протиставлення домодерного (середньовічного, традиційного) та модерного (сучасного) міста. Цим питанням, зокрема, присвячені роботи Я.В. Верменич [8], О. Тарасової [39], Д. Чорного [42]. Однією з перших спроб теоретичного узагальнення накопиченого матеріалу можна вважати монографію Д.М. Чорного «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)» [43].

Зауважимо, що «центр тяжіння» української містознавчої історіографії знаходиться не в загальноукраїнських урбаністичних студіях (чи спробах вийти на такий рівень), а в регіональному компоненті. Саме регіональні дослідження є тією сферою, в руслі якої розвивається історична урбаністика. Одним з таких регіональних напрямів є південноукраїнський вектор. На вивченні проблем формування міського середовища та його модернізації, повсякденного життя та дозвілля міських мешканців спеціалізуються, зокрема, дніпропетровські дослідники О.І. Журба [17; 18], Т.В. Портнова [34], Г.В. Утешева [40], Є.А. Чернов [41].

Незважаючи на всю різноманітність проблематики, абсолютна більшість дослідників південноукраїнських осередків вивчення міської історії зосередила свою увагу на проблемах становлення та розвитку найбільших міських поселень Південної України, насамперед, Катеринослава, залишаючи в тіні питання специфіки урбаністичних процесів в решті населених пунктів міського

типу. В центрі ж уваги досліджень, присвячених історії повітових міст [7; 14; 23; 25], знаходяться проблеми їх виникнення та, переважно, економічного розвитку. Повсякденне життя мешканців південноукраїнських повітових міст знаходиться на периферії уваги дослідників. Саме тому стаття досліджує дозвілля мешканців одного з типових південноукраїнських повітових міст.

Основою джерельної бази статті стали спогади Б.Є. Захави [19] та Є.О. Гурвича [13]. Б.Є. Захава – відомий радянський актор (зокрема, виконав роль М.І. Кутузова в кіноепопеї Сергія Бондарчука «Війна і мир») і театральний педагог (довгі роки був директором Щукінського училища) – народився і провів дитячі роки у Павлограді. У книзі своїх споминів «Кадетський корпус» він з великим літературним талантом змалював картину життя повітового міста початку ХХ століття: зовнішнього вигляду Павлограда, розваг павлоградців з «середнього класу», повсякденне життя сім'ї своїх батьків – офіцера повітового гарнізону і випускниці павлоградської прогімназії.

О.А. Гурвич – представник зовсім іншого соціального прошарку, робітник, учасник революційного руху, член РСДРП(б) з 1904 р. Знаходився у Павлограді з 1909 по 1917 рр. Його спогади переважно стосуються життя й побуту павлоградців з «нижчого класу»: вантажників парових млинів, робітників невеликих фабрик і майстерень, а також розгортання боротьби цього прошарку за свої економічні та соціальні права.

Також у якості джерел використані звіти Павлоградської повітової земської управи [30], пам'ятні книжки, щорічники та адрес-календарі Катеринославської губернії [1; 16; 31], документи фонду Катеринославського губернатора початку ХХ ст.[36].

Окрему і дуже важливу роль в процесі формування міського соціокультурного середовища відіграє дозвілля мешканців міста, способи його проведення та інфраструктура розваг. Можна навіть сказати, що поселення стає містом, а його мешканці – городянами настільки, наскільки реалізується саме ця функція.

Один з сучасних теоретиків урбанізму В.Л.Глазичев пише, що «за последние пятьсот лет город вырастил 4 предмета, вокруг которых сложилось и публичное пространство, и городское сообщество. Первый – биржа... Второй – суд... Третий – театр, как зеркало, в котором аудитория воспринимает некоторые предьявляемые ей и понятные ей действия (таким театром может быть, и бывает, городская площадь). Четвертый – городской рынок, харчевня, трактир, кофейня, пивная, ресторан – все места, где люди видят друг друга, где происходит специфическое общение между ними» [10].

Почнемо з останнього. Вже на початку ХІХ ст. в Павлограді існувала розгалужена система «питейных заведений». За даними 1824 р. в місті було: «трактиров 1, питейных домов 8» [31, с.174]. Опис 1840 р. згадує «питейных домов – 8, рейнсковых погребов 3» [29, арк.22]. Довідник «Вся Екатеринославская губерния. 1913 год» називає таку цифру – 27 «харчевен и трактиров» [9, с.28]. Овсій Гурвич описує один з таких закладів наступним чином: «В одной из чайных, куда я зашел, было многолюдно, накурено. Дым ел глаза. В нос ударил смешанный запах водки, тухлых щей, «пахучего» соуса и

пота. Столы были уставлены чайниками, тарелками, бутылками и графинами. Публика, заполнившая чайную, шумела. Кто пел, кто отчаянно ругался, кто плакал, кто смеялся, кто целовался» [13, с. 9].

Проте, існував в Павлограді і своєрідний «політичний клуб», в якому збиралася ідеологічно ангажована публіка, яка обговорювала політичні та суспільно значущі події. Овсій Гурвич пише: «Обсуждались эти события и в своеобразном клубе, в кондитерской Гехтмана», яка розмішувалася на Шалінській вулиці [13, с. 31]. Звичайно, Павлоград – далеко не Париж, але саме наявність таких закладів є ознакою зрушень суспільства в напрямі модернізації. В.Л. Глазичев пише: «Французская революция началась в уличном ресторане комплекса Пале-Рояль, и пока не было уличного ресторана, бунты могли случаться, а революции – нет» [10]. Невипадково і дуже символічно, що зустріч представника павлоградських більшовиків з представником павлоградських меншовиків, яку описує О.А. Гурвич, відбулася саме в ресторані Гехтмана [13, с. 63-64]. Десь посередині між двома представленими зразками: «царёва кабака», з одного боку, і «політизованого кафе», з іншого, існували павлоградські заклади вищого гатунку – Офіцерський клуб (буфет Офіцерських Зборів) і літній ресторан в міському саду.

Ще одним центром проведення часу освіченими павлоградцями була Народна аудиторія по вулиці Харківській, де, за спогадами Овсія Гурвича, «устроивались танцевальные вечера, изредка ставились спектакли. В город приезжали артисты из других мест, порой столичные» [13, с. 87]. Цей заклад, відомий у місті ще й як «Графський театр» знаходився «у штаті» Повітового Комітету попечительства про народну тверезість, яким завідував Олексій Олексійович Романов [1, с. 401].

При Народній аудиторії діяла бібліотека, завідував якою Михайло Романович Хмара [1, с. 401]. Ще одна бібліотека діяла при «Павлоградском Общественном Собрании» [16, с. 440]. Довідник «Вся Екатеринославская губерния. 1913 год» зазначав, що в місті загалом діяло три бібліотеки [9, с. 28]. Перша громадська бібліотека була відкрита у Павлограді 17 лютого 1863 р. при повітовому училищі [26, с. 44]. Перша приватна бібліотека – «библиотека А.Я. Липсаго» – як свідчить її каталог, була відкрита у 1876 р. [20]. До цього необхідно додати релігійні бібліотеки, які діяли при Вознесенській і Успенській церквах та храмі Спаса Нерукотворного Образа [38, с. 722, 726, 728].

З 1909 р. в місті почалося видання місцевої щотижневої газети «Провинциальное слово» [33, с. 100]. За словами Овсія Гурвича, який деякий час працював рознощиком цієї газети, вона мала підзаголовок «Орган Павлоградской общественной мысли прогресса» і видавалася на кошти Гіммельфарба, власника типографії [13, с. 10]. «Невзрачно выглядела павлоградская «общественная мысль прогресса», – так згадував О.А. Гурвич перший номер газети, який потрапив йому до рук, – передовая о телесном наказании в школах была написана так, чтобы сторонники и противники этого наказания остались довольны. В одной заметке рассказывалось о бал-маскараде у супруги господина справника, в другой – о свадьбе в купеческой семье, с

подробним описаним туалетов дам и перечислением, сколько чего было выпито и съедено, сколько посуды перебито. Подвал занимал порнографический рассказ, судя по качеству – местного «производства». В газете было опубликовано несколько стихотворений, за помещение которых, как я потом узнал, издатель взымал с авторов, обычно гимназистов, построчную плату» [13, с. 9]. За дія об'єктивності пригадаємо, що Гурвич вже в той час був членом партії більшовиків, а його спогади побачили світ у 1964 році, тому треба зважати на значну упередженість автора.

Ще однією павлоградською газетою був «Павлоградский листок», що почав друкуватися у 1913 р. В «Прошении» на право видавати цю газету Блюма-Рухель Абрамовна Шрайберг перераховує тематику свого щоденного видання: «1. Телеграммы Санкт-Петербургского Агентства и собственных корреспондентов. 2. Передовые и научные статьи. 3. Фельетоны беллетристические, оригинальные и переводные. 4. Статьи на общественные и политические темы. 5. Русская жизнь. 6. Местная хроника. 7. Судебная хроника. 8. Обзор печати. 9. Корреспонденции. 10. Происшествия. 11. Письма в редакцию. 12. Театр и музыка. 13. За границей. 14. Почтовый ящик. 15. Биржевой и справочный отдел. 16. Объявления» [36, арк. 97]. В «Екатеринославском адрес-календаре» за 1915 р. зауважується, що «Павлоградский листок» видавався тричі на тиждень, а його видавець представлений, як «издатель-редактор Штрамберг» [16, с. 440]. Враховуючи, що друкарська галузь у Павлограді взагалі почала розвиватися лише у 80-х рр. XIX ст., два періодичних видання для повітового міста виглядають достатньо серйозно.

Перша друкарня, що з'явилася у Павлограді, належала Є.Д. Браїловському. Саме в ній у 1884 р. була видана книга «Отчет Павлоградской Уездной Земской Управы XIX очередному Уездному Земському Собранию за 1883/84 год» [30]. Раніше подібні документи видавалися виключно в Катеринославі.

У 1898 р. типографія Браїловського видала книгу «Краткая история 135-го Пехотного Керчь-Еникальського полка» [24]. У 1901 р. в цій же типографії побачила світ збірка віршів «Думы и Грезы» викладача Павлоградської жіночої гімназії, а в майбутньому видатного письменника, Сергія Миколайовича Сергєєва-Ценського [37].

На початку XX ст. кількість друкарень у місті зросла до трьох. Про це свідчить брошура штабс-капітана Євгена Миколайовича Захави – батька мемуариста – «Памятка 135-го Пехотного Керчь-Еникальського полка», видана типографією Ліфшиця і Шатуновського у 1904 році [32], а також книга «Постановления Павлоградского Уездного Земского собрания чрезвычайной и очередной 1903 года сессий», видана типографією В.Н. Шимковича в тому ж 1904 р. [35].

До 1909-го року відноситься згадка Овсієм Гурвичем типографії Гіммельфарба [13, с. 9]. Довідник «Вся Екатеринославская губерния. 1913 год» стверджує, що в Павлограді працювало 4 типографії [9, с. 28].

З однією стороною проведення дозвілля мешканцями Павлограда – закладами у вигляді чайних, пивних і ресторанів – ми вже ознайомилися. Як це не дивно для повітового міста, але наприкінці XIX ст. в Павлограді виник і абсолютно інший спосіб проведення дозвілля освіченими колами міського суспільства. А саме – театр.

Борис Захава згадував, що «любительський, или, как мы теперь сказали бы, самодеятельный офицерский драматический кружок играл существенную роль в духовной жизни павлоградской интеллигенции... Отец мой был душой этого самодеятельного кружка и, по мере надобности, выполнял в нем самые разнообразные функции: и режиссера, и актера, и декоратора, и даже суфлера. Всему этому он отдавался с большой любовью и огромным увлечением. Можно сказать, это, в сущности, и было основным делом его жизни: исполнение служебных обязанностей рассматривалось как очень неприятная дополнительная нагрузка. Судя по рассказам, отец обладал незаурядным дарованием характерного актера с довольно большими возможностями как в комедийном, так и трагическом плане. Он играл такие роли, как Скупой рыцарь, Мармеладов, Любим, Торцов, Шмага, Аркашка Счастливец» [19, с. 26]. Окрім офіцерського гуртка, який діяв наприкінці XIX – на початку XX ст., в місті пізніше працював «Павлоградский народный украинский драматический кружок. Председатель Иван Григорьевич Иванов», який згадується в «Адрес-календаре» 1915 року [1, с. 437].

В.Л. Глазичев пише: «Каковы ощущаемые признаки городского? Первое: наличие определенного свободного пространства, незанятого застройками, посадками, это не значит незанятого вообще. Пустое публичное пространство, находящееся не в частной, а в коммунальной собственности есть неперемное условие города: есть такое пространство – есть город, нет его – нет города.

Второй признак и вместе с тем функция городского существования – значительное количество в любой момент времени ничем не занятых людей, не занятых производительной деятельностью... если есть эти незаполненные лакуны, пространство публично-коммунальное, где среди бела дня, я уж не говорю о ночи, нет этого наличия праздной толпы, значит нет функции центра притяжения, обеспеченного экономически, организационно, или он ослаблен чрезвычайно. Это относится к любому месту, которое принято называть городом, в любые моменты времени... Это протяженная театральная кулиса, устроенная ради шествий и исключительно ради них, потому что утилитарной потребности в главной улице нет никакой...» [10].

Таке місце в Павлограді, у всякому разі на початку XX ст., вже існувало. Це був міський сад, розташований в центрі міста на схід від Вознесенського собору, між , з одного боку, будівлею Міської Думи на Шалінській вулиці, та, з іншого боку, будинком Офіцерських Зборів на Поліцейській вулиці. Павлоградці називали це місце «бульваром». Його блискучий опис залишив Борис Захава: «Городской бульвар» играл важную роль в жизни павлоградцев. По вечерам, стуча медными тарелками, ухая большим барабаном и заливаясь кларнетом, гремел, вздыхая и охая, военный духовой оркестр 135-го Керчь-

Еникольского полка... Если бы в те времена в один из прекрасных летних вечеров мы решили бы прогуляться под звуки духового оркестра по главной аллее, нам пришлось бы двигаться крайне медленно – настолько густой была толпа в эти часы. Но зато мы имели бы полную возможность заняться изучением своеобразных вкусов павлоградских дам и девиц, щеголявших своими нарядами, и, вдыхая аромат духов и пудры, смешанный с запахом пота, наблюдать, как офицеры, чиновники и гимназисты старших классов, изящно поддерживая под руку своих дам или же предоставив им в качестве опоры грациозно согнутую в локте руку, шептают слова, долженствующие выразить всю глубину их благороднейших и нежнейших чувств.

Когда время подходило к полуночи, толпа начинала редеть, и мы могли бы свернуть в боковую аллею и, пройдя ее до конца, упереться в притаившееся среди густых зарослей затейливое деревянное строение с большой верандой. Это был павлоградский летний ресторан. Именно сюда устремлялись в полуночный час наиболее почтенные и состоятельные горожане, чтобы после обильного ужина с разнообразными возлияниями, испытать счастье, гоня по зеленому полю бильярдные шары, или же скоротать ночь, сидя с картами в руках за ломберными столами.

Впрочем, кроме бульвара с его рестораном, павлоградцы в летнее время пользовались развлечениями, которые предоставляла им река Волчья. На ней были устроены отличные купальни – отдельно мужская и женская (совместное купанье на пляже в те времена не практиковалось, ибо считалось непристойным); кроме того, каждый мог взять напрокат лодку – катанье на лодках было широко распространено среди павлоградцев и в праздничные дни река густо покрывалась множеством двигающихся в разных направлениях лодок.

Когда наступала зима и снег первозданной белизны прикрывал все прорехи и несовершенства города, павлоградская молодежь с коньками в руках устремлялась по главной улице вниз, к реке, где ежегодно устраивался большой каток; там, под звуки того же военного оркестра, вдохновенно исполнявшего меланхолические вальсы, офицеры и гимназисты легко скользили по гладкой поверхности, крепко держа крест–на–крест за руки своих милостивых дам и покрасневших девиц в длинных широких юбках, коротеньких меховых кофточках в талию и круглых шапочках на голове. Если к этому прибавить взлетающие время от времени к небесам фейерверки, рассыпающиеся зонтами, состоящими из множества разноцветных огней – то общая картина будет весьма привлекательной» [19, с. 10-11].

Таким чином, розглянувши процес формування соціокультурного середовища на початку ХХ століття Павлограда, можна констатувати, що на час утворення місто ще не мало специфічно міської соціокультурної інфраструктури: освітніх, суспільних та розважальних закладів та організацій. Опис 1799 р. не містить згадки, навіть, про «питейные заведения» [28, арк. 1]. За даними 1824 року в місті діють 8 «питейных домов» [31, с. 174]. Така ситуація, з незначними змінами, залишається стабільною до 70-х рр. ХІХ ст. Земська та Міська реформи підштовхують цей процес. Розвиток державного

аппарату і органів місцевого самоврядування вимагає збільшення кількості освічених людей. Тому в місті з'являються середні навчальні заклади – спочатку чоловіча, а згодом і жіноча, прогімназії. Саме з цього моменту розвиток соціокультурної інфраструктури починає прискорюватися. В місті формується прошарок інтелігенції. Його основу складає викладацький склад прогімназій (згодом гімназій). Додамо до них земських діячів – лікарів, агрономів, статистиків, а також чиновників місцевих державних органів, групу гімназистів та випускників гімназії, що постійно збільшується, офіцерів розміщеного в місті 135-го Керч-Єнікольського полку.

Таке кількісне зростання освіченого прошарку міських мешканців дало і якісний ефект. Наприкінці XIX ст. в місті з'являється театральний гурток, будується Народна аудиторія, в якій проводяться спектаклі та бали, під музичним супроводом військового оркестру відбуваються масові гуляння влітку та ковзанка взимку, основними діючими особами яких були молоді офіцери і чиновники, гімназисти і гімназистки.

На початку XX ст. швидко розвивається друкарська мережа, з'являються власні автори, які видають книжки в павлоградських типографіях. Нарешті, з'являється павлоградська преса. В місті працюють осередки політичних партій. Розвивається мережа суспільних організацій, таких як «Городское собрание» або «обществ вспомоществования учащимся» навчальних закладів.

Формування груп, клубів, об'єднань, товариств, які утворюють городяни, цивілізовані способи проведення ними дозвілля, поява міських мистецьких суб'єктів – письменників, художників, акторів та способів самовираження – преси, театру, видавничої справи – і є ознаками повноцінного формування соціокультурної інфраструктури. Ці процеси починаються в Павлограді в 70-ті рр. XIX ст., набирають прискорення в 90-ті рр. і дають змогу стверджувати, що на початку XX ст. Павлоград мав більшість ознак міського соціокультурного середовища модерного типу.

Бібліографічні посилання:

1. Адрес-Календарь Екатеринославской губернии: 1916 год. - Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1916. – 496 с.
2. Алисов Д.А. Урбанизация и культура / [Электронный ресурс] // www.ic.omskreg.ru/~cultsib/urb/alis_urb.htm
3. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма / Н.П. Анциферов. – Л.: Сеятель, 1926. – 151 с.
4. Беленький И.Л. «Провинция» как предмет знания и переживания. Возможна ли «провинциология»? / И.Л. Беленький // Российская провинция: реалии культурной жизни. – Пенза, 1996. – Кн. 1. – С. 39-54.
5. Бердова О.В. Городская интеллектуальная среда в Российской провинции конца XIX – начала XX века (на примере Костромы) / О.В. Бердова // Диалог со временем. – М., 2003. – Вып. 10. – С. 185-206.
6. Бухараев В.М. Провинциальный обыватель в конце XIX – начале XX вв.: между старым и новым / В.М. Бухарев // Социальная история: ежегодник. – М., 2000. – Вып. 3. – С. 19-33.

7. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста / В.С. Бушин. – Дніпропетровськ: Ліра, 2004. – 304 с.
8. Верменич Я.В. Историчне місто як об'єкт регіональних досліджень / Я.В. Верменич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 73-87.
9. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / Редактор-издатель Н.Г. Подковыров. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1913. – 370 с.
10. Глазычев В.Л. Представление о городе и технологии управления средовым развитием. Типология городов [Электронный ресурс] // www.glazychev.ru/courses/1998-10-30_predstavlenie_o_gorode.htm
11. Глазычев В.Л. Урбанистика 2008 / В.Л. Глазычев. – М.: Издательство «Европа», 2008. – 220 с.
12. Город как социокультурное явление исторического процесса. – М.: Наука, 1995. – 247 с.
13. Гурвич Е.А. Путиами непроторенными / Е.А. Гурвич. – М.: Советский писатель, 1964. – 272 с.
14. Джусов А.Б. История Новомосковска / А.Б. Джусов. – Днепропетровск: Пороги, 2003. – 178 с.
15. Ежегодник «Приднепровье» и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. /Издание Екатеринославскаго Губернскаго Статистическаго Комитетапод редакцией Секретаря Катер. Губ. Статист. Комитета Н.Г.Подковырова и действит. Члена того же Комитета А.Г.Авчинникова. – Екатеринослав: Типография Губернскаго Правления, 1914. – 410 с.
16. Екатеринославский адрес-календарь: 1915 год. – Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1915. – 541 с.
17. Журба О.І. Д.І.Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава / О.І. Журба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – Вип. 3. – С. 147-154.
18. Журба О.І. Лекційна робота старої катеринославської «Просвіти» та проблеми формування міського середовища / О.І. Журба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – Вип. 2. - С. 177-186.
19. Захава Б. Кадетский корпус / Б. Захава. – М.: Академия-Academia, 2000. – 174 с.
20. Каталог книг и периодических изданий библиотеки для чтения А.Я. Липскаго в Павлограде: Библиотека основана в 1876 году. – Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная улица, дом №30-й, 1880. – 56 с.
21. Козляков В.Н, Севастьянова А.А. Культурная среда провинциального города / В.Н. Козляков, А.А. Севастьянова // Очерки русской культуры XIX века. Т.1. Общественно-культурная среда – М., 1998. – С. 125-203.
22. Коган Л.Б. Быть горожанами / Л.Б. Коган. – М.: Мысль, 1990. – 207 с.
23. Кокошинский А.Н. Александровск: от форштадта к уездному городу / А.Н. Кокошинский // История Запорожского края в дооктябрьский период: Тезисы областной историко-краеведческой конференции 16 апреля 1991 г. – Запорожье: ЗГУ, 1991. – С.16-84.
24. Краткая история 135-го Пехотного Керчь-Еникальского полка: Составлена подполковником Н.А. Гран. – Павлоград: Типография Е.Д.Браиловского, 1898. – 96 с.
25. Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярные очерки истории Александровска / Н. Кузьменко, В. Чернолуцкий. – Т.1. – Запорожье, 1997. – 248 с.
26. Лучка Л.М. Михайло Дмитрович Хмиров (1830-1872) та його колекція «Екатеринославская губерния» (із фондів Державної публічної історичної бібліотеки Росії) / Л.М. Лучка // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія та археологія. Вип. 16. – № 1/1. – Том 16. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. – С. 39-48.

27. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / Б.Н. Миронов. – 2-е изд. испр. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000 – Т. I. – 548 с., 87 ил.
28. Описание города Павлограда [1799] // РДАДА. – Ф. 1355. – Спр. 385. – Арк. 1-2.
29. Описание города Павлограда [1840] // РДАДА. – Ф. 1355. – Спр. 389. – Арк. 21-23.
30. Отчет Павлоградской уездной земской управы XIX очередному уездному земскому собранию за 1883/84 год. – Павлоград: Тип. Е.Д. Браиловского, 1884. – 220 с.
31. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год: Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета. – Екатеринослав: В Типографии Я. Чауссаго, 1864. – 392 с.
32. Памятка 135-го Пехотного Керчь-Еникальского полка / Издана под редакцией Капитана Генерального Штаба Павлука при Командире полка полковнике Эльше. Составил шт.-капит. Захава. – Павлоград: Типография Лифшица и Шатуновского, 1904. – 16 с.
33. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838-1917 рр.): Список / Укл. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, О.Д. Школьна. – Львів-Київ, 1995. – 154 с.
34. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Дніпропетровськ: Інновація, 2008. – 104 с.
35. Постановления Павлоградского Уездного Земского Собрания чрезвычайной и очередной 1903 года сессий. – Павлоград: Типография В.Н.Шимковича, 1904. – 596 с.
36. Прощение от 18 августа 1913 года на имя Екатеринославского губернатора алешковской мещанки Блюмы-Рухель Абрамовны Шрайберг о разрешении на издание в г.Павлограде ежедневной газеты «Павлоградский листок» // ДАДО – Ф. 11. – Спр. 649. – Арк. 97.
37. Сергеев-Ценский С. Думы и Грезы / С. Сергеев-Ценский. – Павлоград: Типография Е.Д.Браиловскаго, 1901. – 12 с.
38. Справочная книга Екатеринославской Епархии: Издание Екатеринославской Духовной Консистории. – Екатеринослав: Типография братства Св.Владимира, 1908. – 838 с.
39. Тарасова О. Город и деревня: теоретические парадоксы цивилизационного развития» / О. Тарасова // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 220-223.
40. Утешева Г.В. Формування «розумних розваг» городян на межі XIX-XX ст. (Катеринославська комісія народних читань) / Г.В. Утешева // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. Нац. Ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 237-251.
41. Чернов Е.А. Начало времени «URBIS» в истории Днепрпетровска / Е.А. Чернов // Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник: Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р.). – Дніпропетровськ: Етюд-Сервіс, 1998. – С. 110-114.
42. Чорний Д. У тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української глибинки по початку XX ст. / Д. Чорний // Схід – Захід. – Харків, 2004. – Вип. VI. – С. 66-79.
43. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: Проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

Надійшла до редколегії 25.04.2011 р.